

РАЦІОНАЛЬНІСТЬ ЯК КОМУНІКАТИВНА ЦІННІСТЬ

Нормативно-узгоджуючі структури пронизують життя людини, утворюють важливий механізм культури, за допомогою якого можна розрізнити саму культуру і природу. Остання підкоряється, як прийнято вважати, об'єктивним законам, тоді як культура значною мірою сама творує шляхи власного функціонування і розвитку. Тут неабияку роль відіграє організація свідомості культури і механізми, що узгоджують її різні складові частини: індивідуальна свідомість, колективна, традиційна, авторитарна та ін. Деякі узгодження людина здатна утворювати свідомо, в міру розвитку власної особистості і соціальних умов, що роблять її рішення більш або менш вільними, але більшість існуючих в культурі узгоджуючих структур творяться поза межами індивідуальності або як частина культурної традиції у вигляді норм, цінностей, звичаїв, стереотипів мислення і поведінки. Проте «існуючі форми життя вже практично нічого спільного не мають зі «звичаями». Вже те, що ці звичаї більше не визначаються рефлексією як такі, що еднають людей, свідчить про їхню недостатність».¹ Таким чином, «узвичаєні» цінності все менше сприймаються сучасними людьми як смисли власної життєдіяльності, тобто життєві цінності, і здебільшого відіграють декларативно-інерційну роль, яка найчастіше обертається «свободою від цінностей» у пересічному існуванні. Така ситуація не є зовнішньою стосовно людського життя, тобто вона не пригнічує чи звеличує життя, вона утворює напругу стосовно самої можливості актуально-значущих форм життя, коригується станом розгублення (ностальгії) та неспокою (пошуку), що виходить у кров сучасного людства. Вочевидь це проявляється у тому разі (досить поширеному), коли індивідуальній свідомості потрібні зусилля, щоб утримувати себе в певному колі життя, що визначається узгодженою системою комунікації та нормами і стереотипами поведінки. Надмірність цих зусиль обмежує можливості самореалізації та розвитку особистості, а разом з тим заперечує відтворення в індивідуальній свідомості потенціалу культурної свідомості. Неважко визначити, що тут ідеться про нормативно-узгоджуючі структури прихованого характеру, вони не обов'язково усвідомлюються людиною, але так або інакше виконуються, бо порушення виключає людину з певного кола життя. Але прихованість існування цих механізмів також певною мірою умовна. Вони існують поза свідомістю людини, тому що належним чином не сформульовані, але вони існують в її свідомості, бо визначають її організацію. Краще сказати, що вони існують як межі свідомості, що обумовлюють культурний характер організації свідомості. Доти, доки в індивідуальній свідомості не буде забезпечена достатня прозорість та зрозумілість цих меж, людина приречена на розгубленість та неспокій у культурному середовищі. А єдиним шляхом відпрацювання відповідної системи координат розуму є усвідомлення прихованих культурних механізмів як актуально-значущих факторів людської життєдіяльності, тобто надання їм ціннісного характеру в сенсі життєвої цінності. Причому це не суб'єктивне завдання, а інтерсуб'єктивна потреба, що може базуватися тільки на невимушеному узгодженні та передбачає свідому (усвідомлювану) активність людської спільноти. Неважко зрозуміти, що ми дійшли до необхідності розуміння раціональності як спрямованої здатності людського розуму з точки зору комунікативної цінності, що є важливою умовою перетворення узгоджень на кшталт «не кради», «не вбивай», «поважай», «цілуй», «соромся» та ін., з порожніх «паролів» на смисл культурного існування.

Наприкінці ХХ ст. ідейно-філософським контекстом поняття раціональності, яке найчастіше розуміють як ціннісно-нейтральний логічний висновок чи математичний апарат певного інструментального застосування, цілком певно стверджується деконструкція. Витоки різного роду компрометацій та ревізій сягають своїм корінням сучасної проблематизації філософії як подолання метафізики репрезентації. Класичне уявлення про раціональне пізнання як про активний процес репрезентування дійсності, з аутентичним аспектом практичної (технологічної) експансії, вочевидь не спрацьовує в найширшому діапазоні: від екзистенціалістського абсурдного буття до глобальних технотронних та екологічних проблем сучасного людства. Саме на противагу аксіоматичним претензіям класичної раціональності в постмодерній філософській культурі виокремлюється своєрідне проблемне поле, яке можна схарактеризувати як проблематику практичного дискурсу. За цих умов дуже важливо визнати слушність та актуальність думки К.-О. Апеля, що систематичне обґрунтування можливих форм раціональності людських дій шляхом трансцендентально-прагматичної рефлексії є принципово досяжним.²

Трансцендентально-прагматична рефлексія раціональності в проблематиці практичного дискурсу вимагає, перш за все, певних контекстуальних застережень. У зв'язку з цим, по-перше, потрібно усвідомити актуальну мотивацію тлумачення раціональності, що привносить елемент проблематичності у саму можливість чи реальність раціонального ставлення, і, по-друге, залишити намагання розв'язати проблему раціональності, не звертаючись до інших питань, що можливо лише антитектично — через суперечність із ірраціональним, яка в позитивно-прагматичному сенсі нічого не вирішує. Таким чином, проблема раціональності конкретизується через питання про умови можливості аргументуючого мислення, що дозволяє спричиняти події.

Аргументуюче мислення, природно, є комунікативним феноменом. Кожний може, як ми це й спостерігаємо, думати «усамітнено та вільно» (В. Гумбольдт). Але навіть коли хтось так чинить, то він у своєму мисленні завжди претендує на інтерсуб'єктивну обов'язковість, цінність своїх роздумів, причому це стосується не лише їхньої істинності, але й смислу. Адже саме смисл має бути таким, щоб ним як мовно-артикульованим смислом можна було поділитися з іншими. У цьому ракурсі й окреслюється ситуація спроможності аргументуючого мислення, яке має постійно утримувати відповідність між тим, що твердження має на увазі, і тим, що воно висловлює; між тим, чим воно є, і тим, на що воно претендує в акті вираження; тобто окреслюється вимога перформативної несуперечливості. Перформативна вимога, щодо здатності людини стверджувати і вирішувати, актуалізує в свідомості певний нормативний потенціал. Йдеться про істотні для будь-якого спілкування ситуативно-значущі правила комунікації, що як контекст входять до змісту дискурсивної взаємодії людей. Найголовніше щодо контексту спілкування й вираження, який змістовно коригує людські взаємостосунки, але приховується стосовно змісту виразу, полягає в природньому утворенні умов відвертості, за яких людина дійсно здатна поважати, чи то симпатизувати, чи не сприймати. Іншими словами: щоб гармонійно вписатися в структуру міжлюдських стосунків, я маю певним чином «випрозорювати» себе перед своїми партнерами по спілкуванню, забезпечувати для них достатню зрозумілість і завбачуваність моїх намірів і дій, їхню «герменевтичну виразність». Таким чином, наголошення на здатності аргументуючих істотно передбачає етичні умови можливості аргументуючого мислення. Власне тут і відкривається внутрішня межа суб'єктивізму класичної раціональності та її принципової відстороненості від ціннісного мислення.

Припустимо, що все було б так, як стверджує філософська думка з часів Декарта: я можу у своїх власних думках вважати світ—не лише природу як «зовнішній світ», але й «людський світ» (Mitwelt) — предметом моєї свідомості. У такому разі науково-раціональне мислення, що розглядає світ як вільну від цінностей об'єктивіацію, у свою чергу вважає раціональне обґрунтування норм і принципів «буття у світі», лоза постфактичним конвенційним контекстом, неможливим. Парадоксальність цієї ситуації була засвідчена та зрушена з мертвого місця у феноменологічному вченні Е. Гуссерля, який реінтерпретував людський світ, як єдино можливий. Щодо здатності людини володіти смыслом, у «життєвий світ» (Lebenswelt), довівши надмірність (утопічність) претензій раціональності до чистої саморефлексивності. Людина перш за все занепокоєна не, зрозумілістю зовнішніх (Об'єктивованих) якостей свого існування, а якістю своєї участі у певному середовищі, яке наскільки охоплюється невимушеним, нестороннім та зацікавленим сприйняттям, настільки ж і утворює життєвий світ людини.

Прагматично безсумнівним є визначення раціональності в сенсі суто людської інструментальної здібності, яка в певному розумінні артикулює позицію «свободи волі». Зрозуміло, що раціональна здібність людини існує за умовами часу, як суб'єктивної передумови нашого пізнання і досвіду. Час так конкретизується в інтелектуальному спогляданні, що замість того, щоб вочевидь показати можливості та межі емпіричного пізнання, він трансцендує увесь можливий досвід. Сила цієї умови полягає в тому, що вона є необхідною, аби зазирнути у майбутнє, як у вільний простір. Конструктивізм класичної раціональності, з невідворотною теоретичною домінантою, в практичному плані актуалізував питання легітимації прагматичних сфер людської життєдіяльності. Конструктивістська легітимація розгорталася у напрямку інституалізації людської життєдіяльності на різних рівнях (господарство, політика, право, виховання, навчання та ін.) Безумовно, у межах інституалізації значно поширився діапазон «природних властивостей людини», але за рахунок конвенційних «паролів безсумнівності», які не підлягають ревізії, що уможливило відкриття М. Вебером «парадоксу раціоналізації» з комплексною реальністю відчуження людини від норм і цінностей власного існування. За «світ як предмет свідомості» (дистанціювання від світу) плата в гуманітарному сенсі виявилася надмірною.

Трансцендентально-прагматичне обґрунтування раціональності людських дій повинно, по-перше, дотримуватися передумов «вільного буття», як в кантівському сенсі Sapere aude (май мужність користуватися власним розумом), так і в інституалізованому сенсі незалежність від політичних, соціальних та особистісних обставин; по-друге, споглядати час не як континуум об'єктивіації, а як суб'єктивну умову реалізації, і таким чином, звільнення від опосередковуючого тиску часу. «Таким безумовним ми називаємо комунікативну свободу. Це є свобода, що існує лише як цілісність, її безумовність ґрунтується на ставленні людини до самої себе як до особи».³ Трансцендентально-прагматичне ставлення людини до самої себе як до особи передбачає здатність аргументуючих в сенсі «внутрішньої потреби», що охоплює взаємні відносини та вимоги, на які ми покладаємося, з точки зору їх зрозумілості та задіяності в умовах людського існування. Раціональне існування — це завжди існування серед закономірностей, проте таких, які можна вільно осмислювати, що у прагматичному плані є умовою перетворення думки на намір. «Вільне буття» (хто намагається стати вільним, той уже мусить бути в певному розумінні вільним) за характером своїм є аутентично вмотивованим у гуманітарній площині. Поєднання у людській свідомості закономірності та свободи не здійснюється само по собі. «Лейтмотив цього відкриття є ціннісне судження, яке артикулює нашу впевненість».⁴ Хто міркує ціннісно, мусить із необхідністю трансцендентувати в часі своє

зумовлене чуттєвістю буття і разом з тим враховувати змістовно вербалізовані у часі ціннісні судження як практичну умову розуміння себе особою. Таким чином, йдеться про мислення, думку, що має позитивно-змістовний сенс і безпосередньо вимагає практичної реалізації, але здатна реалізуватися перш за все інтерсуб'єктивно, міжособово. Дії, що спричиняє людина, мають причину, але, в такому разі, вони мають причину в самій людині, а точніше, в тій межі позитивно-значущого, неперехідного, яка утворює життєвий світ конкретної людини, який поза життєвими цінностями просто не існує. Вбачання в життєвих цінностях інтерсуб'єктивного смислу є умовою перетворення дії на подію та вчинок, бо дія тільки тоді зростає до вчинку, коли вона має непересічне значення в очах інших людей.

У межах комунікативної раціональності людина повинна передбачати своє існування, так би мовити, контрфактично, хоче вона того чи ні. Мається на увазі неодмінна вимога передбачуваності людиною свого існування та позитивної участі у комунікативному середовищі за межами фактичної (сталої) комунікативної спільноти. В найголовнішому така орієнтація дозволяє запобігати авторитарним принципам співіснування, бо людина облишає амбіції визначеності своєї ролі, свого місця, своєї функції і призначення у тій чи іншій сталій комунікативній спільноті. Іншими словами, ставлення до людини не може базуватися на принципі «розрахованої людини», в якій не вбачається умова «вільного буття», а саме можливість стати іншою, зацікавити. Таким чином, виникає можливість узгодження конкретних суперечностей співіснування між тими, кого вони зачіпають в уважний та взаємоузгоджений спосіб, який наперед не розраховується, а відчувається та вибудовується у взаєминах («відчуваюче мислення»), «Треба чітко визнати, що необхідність обґрунтування зумовлених обставинами та ситуацією комунікативних норм насправді має вирости із відношень фактичного буття, з наших можливостей».⁵ Реальна задіяність певного комунікативного настрою передбачає раціональну спроможність, проте треба добре розуміти, що йдеться насамперед про можливість, причини якої знаходяться в самій людині, що усвідомлено існує поряд з іншими людьми.

Джерела та література:

- 1 Апелъ К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. — К., 1996. — С. 48.
- 2 Апелъ К. -О. Проблема етичної раціональності // Там само. — С. 60.
- 3 Рідель М. Свобода і відповідальність // Там само. — С. 76.
- 4 Там само. — С. 79
- 5 Апелъ К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Там само. — С. 59.